धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह नारदः "धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम्। चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः" इति। व्यवहारस्य धर्मबाधकतामाह बृहस्पतिः "शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः। व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनावहीयते"। शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्तं साक्ष्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः क्रियते स व्यवहारः। तेन धर्मः शपथादिकृतो निर्णयोऽवहीयते बाध्यते मानुषप्रमाणे सति दिव्यानवसरात्। अतएवाह कात्यायनः "युक्तियुक्तन्तु कार्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम्। धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा" चरित्रस्य व्यवहारबाधकतामाह बृहस्पतिः "देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा। क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते"। नैगमाः वौरवणिजः। नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन शब्दाद्देशस्थित्यपेक्षः। अमुमेवार्थं स्फुटयति कात्यायनः "प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु। विरुद्धन्नियतं प्राहुस्तं धर्मं न विचालयेत्। निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेण पार्थिवः। व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते" इति। स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वान्न विचालयेद्राजा। राजशासनस्य चरित्रबाधकतामाह बृहस्पतिः "विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः। निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तया" इति चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम्। यद्यपि तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तमत्र तु विहाय चरिताचारमित्युच्यते तेन विरोधः प्रतिभाति। तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रादिक्षोभो न भवति तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वात्तं दूरीकृत्य स्मृत्याद्यविरोधो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम्। अतएव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्यानादेयत्वमुक्तम् पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति। अतएवाह कात्यायनः "विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते बुधैः। एवन्तत्र निरस्येत चरित्रन्तु नृपाज्ञया" इति नृपैर्यन्न्यायविरुद्धं चरित्रं न तद्ग्राह्यमिति कल्प्यते। तत्र नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः। यथोक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेणैषां बाध्यबाधकताकल्पने दोषमाह कात्यायनः "अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम्। अन्यथा बाधनं यत्र तत्र धर्मो विहन्यते"।

निर्णाम पु० नितरां नामो नमनम् प्रा०स० णत्वम्। नितरां नमने "अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति। निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतो वितृतीये, वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति। स तस्मिन्निर्णामे एकामिष्टकामुपदधाति तर्ह्येवं वयसः पततो निर्णामादेका नाद्युपशेते तां तत्करोति" शत०ब्रा०१०।१।२।५।

निर्णायन न० निर्+नी–णिच्–ल्युट्। १निर्णयकरणे २गजापाङ्गदेशे निर्याणे शब्दरत्ना०।

निर्णिक्त त्रि० निर्+निज–क्त। १शोधिते २अपगतपापे च। "एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् सहाचरेत्" मनुः।

निर्णिज् पु० निर्+निज–शौचपोषणयोः क्विप्। १रूपे निघण्टुः "बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणोवस्त निर्णिजम्" ऋ०१।२५।१३। २शोधके त्रि०। क। निर्णिज तत्रार्थे त्रि०

निर्णेक पु० निर्+निज–घञ्। नितरां शुद्धौ "दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन्"। "अपामग्नेश्च संयोगात् हेम रूप्यञ्च संबभौ। तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तयः" मनुः।

निर्णेजक पु० निर्+निज–ण्वुल्। रजके (धोपा) अमरः। "श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चेलनिर्णेजकस्य च"। "कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च" मनुः।

निर्णेजन न० निर्+निज–भावे ल्युट्। १शुद्धौ करणे ल्युट्। २शोधहेतौ प्रायश्चित्ते "कृतनिर्णेजनांश्चैव न विगर्हेत कर्हिचित्" मनुः। [र्णायके च।

निर्णेतृ त्रि० नि+णी–तृच्। निश्चयकर्त्तरि विवादपदनि-

निर्द(र्दि)ग्धिका स्त्री निर्+दह–दिह–वा क्त संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। निदिग्धिकायाम् हेमच०।

निर्दट त्रि० निर्दय(र)+पृषो०। १दयाहीने २परापवादके ३निष्प्रयोजने च मेदि०। ४मन्त्रे ५तीव्रे च शब्दरत्ना०।

निर्दण्ड त्रि० निःशेषेण दण्डो यस्य प्रा०ब०। सर्वप्रकारदण्डार्हे १शूद्रे "वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम्। दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते" भा०शा० १५अ०। २दण्डनार्हे च

निर्दर पु० निर्+दॄ–कर्मणि अप्। १निर्झरे २निर्भरे च "गिरिनिर्दरवासिनाम्" रामा० अयो० २८स०।